JAHON TILSHUNOSLIGIDA QO‘SHMA GAPLARNING TIPOLOGIK TADQIQI (ARAB TILI MISOLIDA)

Robiyabonu Abdullayeva

Oriental Universiteti magistr talabasi, Toshkent

Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20020789

Annotatsiya: Mazkur maqolada jahon tilshunosligida qo‘shma gaplarning tipologik tadqiqi arab tili materiallari asosida ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida arab tilidagi qo‘shma gaplarning strukturaviy, semantik va funksional xususiyatlari qiyosiy-tipologik aspektda o‘rganiladi. Bog‘langan, ergashgan hamda aralash qo‘shma gaplarning sintaktik qurilishi, grammatik ko‘rsatkichlari va kommunikativ-pragmatik vazifalari yoritiladi. Arab tilidagi qo‘shma gap modellari boshqa tillardagi sintaktik birliklar bilan qiyoslanib, ularning universal va milliy xususiyatlari aniqlanadi. Maqolada qo‘shma gaplarning matn hosil qilishdagi o‘rni, diskursdagi funksional ahamiyati hamda sintaktik tipologiyadagi nazariy qarashlar ilmiy asosda tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: qo‘shma gap, sintaktik tipologiya, sintaktik qurilish, kommunikativ-pragmatik funksiya, qiyosiy tilshunoslik, diskurs tahlili.

Kirish qismi: Jahon tilshunosligida sintaksis masalalari, ayniqsa qo‘shma gaplarning strukturaviy va semantik xususiyatlarini o‘rganish muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Qo‘shma gaplar murakkab sintaktik birlik sifatida fikrning mantiqiy izchilligini, sabab-oqibat, shart, payt va boshqa munosabatlarni ifodalashda muhim rol o‘ynaydi. Turli tillardagi qo‘shma gaplarning grammatik qurilishi va funksional imkoniyatlarini tipologik jihatdan o‘rganish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri sanaladi.

Arab tili boy sintaktik tizimga ega bo‘lib, unda qo‘shma gaplarning turli modellari keng qo‘llaniladi. Arab tilshunoslari qo‘shma gaplarni nafaqat grammatik, balki balog‘at va uslub nuqtayi nazaridan ham tadqiq etganlar. Xususan, Sibawayh o‘zining mashhur “Al-Kitob” asarida gaplarning grammatik bog‘lanishi va sintaktik munosabatlari haqida muhim nazariy qarashlarni ilgari surgan. Olimning ta’kidlashicha, gap tarkibidagi sintaktik birliklarning o‘zaro bog‘lanishi nutqning mantiqiy yaxlitligini ta’minlaydi. Al-Jurjani “Dalā’il al-I‘jāz” asarida sintaktik qurilish va ma’no uyg‘unligi masalasiga alohida e’tibor qaratib, qo‘shma gaplarning balog‘iy va kommunikativ xususiyatlarini tahlil qilgan. Uning fikricha, gaplar o‘rtasidagi grammatik aloqa matnning uslubiy ta’sirchanligini kuchaytiruvchi asosiy omillardan biridir. Bu qarashlar arab tilidagi qo‘shma gaplarni struktur-semantik va pragmatik jihatdan tadqiq etishda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Tammam Hassan esa zamonaviy arab tilshunosligida sintaktik birliklarning funksional xususiyatlarini tadqiq qilib, qo‘shma gaplarni kommunikativ vazifa nuqtayi nazaridan tahlil qilgan. Olimning ta’kidlashicha, arab tilidagi bog‘langan va ergashgan qo‘shma gaplar matnning izchilligi hamda diskursning pragmatik yaxlitligini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi.

Bundan tashqari, Noam Chomskyning generativ grammatika nazariyasi ham qo‘shma gaplarning universal sintaktik xususiyatlarini o‘rganishda muhim metodologik asos hisoblanadi. Ushbu nazariya arab tilidagi sintaktik modellarni boshqa tillar bilan qiyoslash va ularning universal hamda milliy xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Hozirgi kunda arab tilidagi qo‘shma gaplarning grammatik va semantik jihatlarini o‘rganishga oid ko‘plab ilmiy tadqiqotlar mavjud bo‘lsa-da, ularning tipologik va kommunikativ-pragmatik xususiyatlarini kompleks tahlil qilish masalasi dolzarb bo‘lib qolmoqda. Shu bois mazkur maqolada arab tilidagi qo‘shma gaplarning strukturaviy, semantik va funksional xususiyatlari jahon tilshunosligi doirasida tipologik jihatdan tahlil qilinadi.

Tahlillar qismi: Arab tilida qo‘shma gaplar sintaktik tizimning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, ular murakkab fikrni izchil va mantiqiy ifodalashga xizmat qiladi. Tadqiqot davomida arab tilidagi bog‘langan, ergashgan va aralash qo‘shma gaplarning struktur-semantik hamda kommunikativ-pragmatik xususiyatlari tipologik jihatdan tahlil qilindi.

Sibawayh o‘zining “Al-Kitob” asarida gaplarning grammatik bog‘lanishini arab sintaksisining asosiy tamoyillaridan biri sifatida izohlaydi. Olimning ta’kidlashicha, gap tarkibidagi sintaktik birliklarning o‘zaro munosabati ma’no yaxlitligini ta’minlaydi. Arab tilida bog‘langan qo‘shma gaplar asosan و (va), ف (so‘ng, natijada), ثم (keyin) kabi bog‘lovchilar orqali hosil qilinadi. Masalan:

جاء الطالب وبدأ الدرس (“Talaba keldi va dars boshlandi”) gapida ikki sodda gap teng bog‘lovchi yordamida birikib, ketma-ketlik va izchillik ma’nosini ifodalamoqda.

Al-Jurjanining balog‘at nazariyasiga ko‘ra, qo‘shma gaplarning sintaktik qurilishi matnning uslubiy ta’sirchanligini oshiradi. Arab tilidagi ergashgan qo‘shma gaplar sabab, shart, payt va maqsad kabi semantik munosabatlarni ifodalashda keng qo‘llaniladi. Masalan:

إذا اجتهدتَ تنجحْ (“Agar harakat qilsang, muvaffaqiyatga erishasan”) gapida shart munosabati ergashtiruvchi vosita orqali ifodalangan. Bu kabi konstruktsiyalar arab tilida mantiqiy va pragmatik bog‘liqlikni kuchaytiradi.

Tammam Hassan zamonaviy arab tilshunosligida sintaktik birliklarning funksional tomoniga e’tibor qaratib, qo‘shma gaplarni kommunikativ vazifa asosida tasniflaydi. Uning fikricha, arab tilidagi qo‘shma gaplar matnning diskursiv yaxlitligini ta’minlovchi vosita hisoblanadi. Ayniqsa, Qur’on matnlarida qo‘shma gaplarning keng qo‘llanishi fikrning emotsional va uslubiy ta’sirchanligini oshirishga xizmat qiladi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, arab tilidagi qo‘shma gaplar boshqa tillardagi sintaktik modellar bilan ayrim umumiy xususiyatlarga ega bo‘lsa-da, ularning grammatik qurilishida o‘ziga xos milliy va strukturaviy belgilar mavjud. Xususan, arab tilida fe’lning gap boshida kelishi, bog‘lovchi vositalarning ko‘p funksiyaliligi va sintaktik parallelizm hodisasi keng kuzatiladi. Bu holat arab tilining sintaktik tipologiyasida o‘ziga xos xususiyat sifatida namoyon bo‘ladi.

Joseph Greenbergning lingvistik tipologiya nazariyasiga ko‘ra, turli tillardagi sintaktik birliklarni qiyoslash orqali universal va milliy xususiyatlarni aniqlash mumkin. Arab tilidagi qo‘shma gaplarning tahlili ham ayrim sintaktik modellar universal xarakterga ega ekanini, biroq ularning ifodalanishida milliy-lisoniy omillar muhim rol o‘ynashini ko‘rsatdi. Tadqiqot davomida qo‘shma gaplarning kommunikativ-pragmatik funksiyasi ham aniqlandi. Arab tilidagi qo‘shma gaplar matnning izchilligini ta’minlash, voqealar o‘rtasidagi mantiqiy bog‘liqlikni ifodalash va pragmatik ta’sirchanlikni kuchaytirishda muhim vosita sifatida xizmat qilishi belgilandi. Ayniqsa, diniy, ilmiy va badiiy matnlarda qo‘shma gaplarning keng qo‘llanishi ularning funksional imkoniyatlari yuqori ekanini ko‘rsatadi.

Natijalar qismi: Tadqiqot natijalari arab tilidagi qo‘shma gaplar murakkab struktur-semantik va kommunikativ tizimga ega ekanini ko‘rsatdi. Tahlillar davomida bog‘langan, ergashgan va aralash qo‘shma gaplarning grammatik qurilishi hamda funksional xususiyatlari aniqlanib, ularning fikrning mantiqiy va izchil ifodalanishidagi muhim o‘rni belgilandi.

Natijalar shuni ko‘rsatdiki, arab tilida bog‘langan qo‘shma gaplar asosan teng bog‘lovchilar orqali shakllanib, voqealar o‘rtasidagi ketma-ketlik, qo‘shimchalilik va sabab-oqibat munosabatlarini ifodalashga xizmat qiladi. Ergashgan qo‘shma gaplar esa shart, sabab, maqsad, payt va natija kabi murakkab semantik munosabatlarni ifodalashda faol qo‘llanilishi aniqlandi. Bu holat arab tilidagi sintaktik birliklarning kommunikativ imkoniyatlari keng ekanini ko‘rsatadi.

Tadqiqot davomida arab tilidagi qo‘shma gaplarning boshqa tillardagi sintaktik modellar bilan umumiy va farqli jihatlari ham belgilandi. Xususan, gap qurilishida fe’lning ustuvorligi, bog‘lovchi vositalarning ko‘p funksiyaliligi hamda sintaktik parallelizm hodisasining keng qo‘llanishi arab tilining tipologik xususiyatlaridan biri ekanligi aniqlandi. Shu bilan birga, ayrim

sintaktik modellar universal xarakterga ega bo‘lib, ular boshqa tillardagi qo‘shma gap konstruktsiyalari bilan o‘xshashlik hosil qilishi kuzatildi.

Natijalar qo‘shma gaplarning kommunikativ-pragmatik vazifasi ham muhim ahamiyat kasb etishini ko‘rsatdi. Arab tilidagi qo‘shma gaplar matnning izchilligi, diskursning yaxlitligi va uslubiy ta’sirchanligini ta’minlashda samarali vosita sifatida xizmat qilishi aniqlandi. Ayniqsa, diniy, ilmiy va badiiy matnlarda qo‘shma gaplarning keng qo‘llanishi ularning funksional imkoniyatlari yuqori ekanini tasdiqladi. Tadqiqot davomida arab tilidagi qo‘shma gaplarni tipologik jihatdan o‘rganish sintaktik universallarni aniqlash va jahon tilshunosligidagi qiyosiy tadqiqotlarni rivojlantirish uchun muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qilishi belgilandi. Umuman olganda, tadqiqot natijalari arab tilidagi qo‘shma gaplarning grammatik, semantik va pragmatik xususiyatlari jahon sintaktik tipologiyasida alohida o‘rin tutishini ko‘rsatdi.

Xulosa qilib aytganda, arab tilidagi qo‘shma gaplar murakkab sintaktik tizimning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, ular fikrning mantiqiy, izchil va kommunikativ jihatdan mukammal ifodalanishini ta’minlaydi. Tadqiqot davomida bog‘langan, ergashgan va aralash qo‘shma gaplarning strukturaviy, semantik hamda pragmatik xususiyatlari tipologik jihatdan tahlil qilinib, ularning arab tilidagi funksional imkoniyatlari aniqlandi.

Tahlillar natijasida arab tilidagi qo‘shma gaplar boshqa tillardagi sintaktik birliklar bilan ayrim umumiy xususiyatlarga ega bo‘lsa-da, grammatik qurilishi, bog‘lovchi vositalarning ko‘p funksiyaliligi va sintaktik parallelizm kabi jihatlari bilan o‘ziga xos tipologik xususiyatlarni namoyon qilishi belgilandi. Ayniqsa, fe’l markazli sintaktik qurilish va ergashtiruvchi birliklarning faol qo‘llanishi arab tilining sintaktik tabiatini aks ettiruvchi muhim omillar sifatida qayd etildi. Tadqiqot qo‘shma gaplarning kommunikativ-pragmatik funksiyasi ham muhim ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatdi. Arab tilidagi qo‘shma gaplar matnning mantiqiy yaxlitligini ta’minlash, voqealar o‘rtasidagi semantik bog‘liqlikni ifodalash hamda uslubiy ta’sirchanlikni kuchaytirishda muhim vosita sifatida xizmat qilishi aniqlandi. Ayniqsa, diniy, ilmiy va badiiy matnlarda qo‘shma gaplarning keng qo‘llanishi ularning funksional imkoniyatlari yuqori ekanini tasdiqlaydi.

Tadqiqot natijalari arab tilidagi qo‘shma gaplarni tipologik jihatdan o‘rganish jahon tilshunosligida sintaktik universallarni aniqlash va qiyosiy sintaksis tadqiqotlarini rivojlantirish uchun muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qilishini ko‘rsatdi. Umuman olganda, mazkur tadqiqot arab tilidagi qo‘shma gaplarning struktur-semantik va pragmatik xususiyatlarini chuqurroq anglashga hamda zamonaviy sintaktik tipologiya rivojiga ilmiy hissa qo‘shishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sibawayh. Al-Kitāb. – Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya, 1988. – 560 p.
2. Al-Jurjānī A. Dalā’il al-I‘jāz. – Cairo: Maktabat al-Khānijī, 1992. – 312 p.
3. Chomsky N. Syntactic Structures. – The Hague: Mouton, 1957. – 117 p.
4. Hassan T. Al-Lughah al-‘Arabiyyah: Ma‘nāhā wa Mabnāhā. – Cairo: ‘Ālam al-Kutub, 1979. – 420 p.
5. Kasimova, S. S., Mutalova, G. S., Begmatova, B. M., & Raxmonkulovna, M. (2025). 55 Advancing solar and wind power for sustainable city models. *Emerging Technologies In Sustainable Innovation, Management and Development*, 359.
6. Buzahro, Begmatova, and Nuriddinov Kamoliddin Abduxamidovich. "ARAB TILI GRAMMATIKASIDA ISMLARNI BOSH KELISHIKDA QO‘LLASH QOIDALARI. IQRO INDEXING, 19 (01), 905-908." 2025,
7. Rahmatova G. O., Begmatova B. M. LINGUISTIC UNIVERSALS AND THEIR CROSS-LINGUISTIC STUDY //SHOKH LIBRARY. – 2025. – Т. 1. – №. 13.
8. ERGASHEVA M., Begmatova B. M. ARAB TILIDAGI PREDLOGLI FE’LLAR VA PREDLOGLARNING FE’L MA’NOSIGA TA’SIRI //ИКРО журнал. – 2025. – Т. 15. – №. 02. – С. 867-872.